

Landskaparna

Denna bok tillägnas Tore Artelius.

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT GES UT AV STIFTELSEN HALLANDS LÄNSMUSEER, KULTURMILJÖ HALLAND.

DETTA ÄR NR 11 I EN LÖPANDE SERIE.

POSTADRESS: KULTURMILJÖ HALLAND, BASTIONSGATAN 3, 302 43 HALMSTAD

TELEFON: 035-19 26 00, FAX: 035-19 26 26, E-POST: KANSLI@KULTURMILJOHALLAND.SE

REDAKTÖRER: ANDERS HÅKANSSON OCH CHRISTINA ROSÉN

ENGELSK SPRÅKGRANSKNING: ALAN CROZIER

LAYOUT OCH OMSLAG: ANDERS ANDERSSON, FOTO, SID 252: LENA TROEDSON

© 2011 KULTURMILJÖ HALLAND OCH RESPEKTIVE FÖRFATTARE.

FÖRFATTARNA ANSVARAR SJÄLVA FÖR ARTIKLARNAS INNEHÅLL.

ISSN 1102-7290

Innehåll

FÖRORD

Landskaparna – ett nätverk och en konferens	5
<i>Tore Artelius</i>	
Det förflutna var en annan plats	9
<i>Mattias Karlsson</i>	
Jordar – teknologi – aktörer	25
<i>Bertil Helgesson</i>	
Jakten på den försvunna trakten – vad jord och ord mände gömma	49
<i>Henrik Svensson</i>	
Den dolda dynamiken i en skifteskarta	73
<i>Ådel Vestbø-Franzén</i>	
Utjorden Bollarp i Vireda socken. Vardagsliv, jordbruk och försörjningsstrategier på ett 1500-talsnybygge i norra Småland	97
<i>Katarina Eriksson, Gunvor Gustafsson och Stig Welinder</i>	
Fäbodvallar som förändring.	127
<i>Lars Jönsson</i>	
En storgårds sociala och rituella topografi – exempel från Lockarp i Skåne	145
<i>Lena Beronius Jörpeland</i>	
Den medeltida gårdstomten i ett arkeologiskt perspektiv.	169
<i>Ulrika Rosendahl</i>	
Landskap i Nyland	183
<i>Johan Åstrand</i>	
Berget och staden – järnhantering och stadsgrundande i Jönköping	201
<i>Kathrine Stene</i>	
Utmärka – en “arena” for samfunnsutvikling i middelalder Massefangst av villrein og jernproduksjon i Øst-Norge	225
<i>Katalin Schmidt Sabo</i>	
”Är du en landskapare, lille vän?	245

Katarina Eriksson, Gunvor Gustafson och Stig Welinder

Fäbodvallar som förändring

* * *

Abstract: Summer farms as change

Transhumance was practised by farmers in much of central and northern Scandinavia as a part of the farms' extensive animal husbandry. Households, or parts of them, moved seasonally to the summer farms along with the livestock. They could be classical summer farms with female labour for dairy production, or arable summer farms where some tillage was also pursued.

Transhumance in various forms has been known since the middle of the Iron Age. Here two special studies, one in Hälsingland and one in Jämtland, examine the origin of transhumance, how it changed through time, and above all how it varied. In pollen analyses and archaeological field and laboratory studies, however, it is problematic to understand the character of the remains, which are often diffuse and poor in finds.

The variation seen in nearby summer farms reflects how different users made decisions about how to run their farms as regards the use of the outlands: seasonal movement of livestock and distant arable fields and hay meadows. Different farmers acted in very different ways in relation to the major lines in the fluctuating economic development of farming and landscape changes in the two studied areas.

* * *

PÅ FÄBODARNA I MELLERSTA och norra Skandinavien vistades under olika delar av året boskap, butöser och karlar. Ibland vistades kvinnorna där ensamma, ibland männen. Ibland arbetade båda könen tillsammans som vid buföringen och i slåttern, och under skörden på åkerfäbodar. På fäbodvallarna formades genusroller och ett betets och arbetets landskap (Stenbäck Lönnquist & Welinder 2007).

Vi ska diskutera hur fäbodlandskapet förändrades, då olika hushåll vid olika tidpunkter fattade olika beslut om byggande och bruk på sina fäbodar. Vi låter individer, anonyma bulagare och bondmoror, forma sina strategier, där de stod mitt i den tidens ström som vi i dag kan sammanfatta som agrarhistoria och landskapshistoria.

Vår diskussion utgår först och främst från arkeologi och paleoekologi. Vi menar att variationen och dynamiken i fäbodlandskapet – före tidigmodern tid – fångades dåligt av den äldre skrifthistoriska och etnologiska forskningen. Fält- och laboratoriearkeologi är nödvändig, även om studiet av det materiella har sina begränsningar i förhållande till skrifthistoriskt grundad agrarhistorisk forskning, som också har sina begränsningar.

Fäbodar i folklivsforskning, arkeologi och agrarhistoria

Årtiondena runt och särskilt efter 1900 vandrade fältarbetare till fäbodarna och butöserna i skogs- och fjällterrängen (fig. 1). Under de följande årtiondena fram till 1960-talet gjordes uppteckningar med kvinnor och män, som i sin ungdom hade vistats på fäbodvallarna eller som återgav äldre släktingars minnen. En bild av fäbodlivet växte fram, kanske snarare av dess svanesång än av dess höjdpunkt. Folklivsforskarna skapade och diskuterade idéer om hur fäbodväsendet hade uppkommit och förändrats (Erixon 1956; Hedblom 1960; Reinton 1961; Lidman 1963).

Fäbodforskningen tog emellertid slut med folklivsforskningens omvandling till en socialantropologiskt inspirerad etnologi på 1970-talet. Den då existerande teori-bildningen om fäbodväsendets äldre historia ger i dag ett tämligen kuriöst och spekulativt intryck. Utan tillgång till empiriska data för tiden före folkminnesuppteckningarnas tid och de knappa skriftliga källorna från tidigmodern tid hade den att ta sina utgångspunkter i kulturkretslära och evolutionism (Pedersen 1977).

Nyligen har den agrarhistoriska forskningen visat att ett nytt slags fäbodar ingick i det jordbrukstekniska komplex som växt fram efter den medeltida kri-

Fig. 1. Sigurd Erixon och, enligt originaltexten, "teknologer" på Jo Morsvallen under etnologiska fältarbeten i Tännäs socken, Härjedalen. För dessa fältarbeten *engagerades* ofta arkitektstuderanden; uppmätningar av hus var en viktig del av arbetet. Foto: B Kjellström 1920; Nordiska museet.

Figure 1. Sigurd Erixon and, according to the original text, "technologists" at Jo Morsvallen during ethnological fieldwork in Tännäs Parish, Härjedalen. Students of architecture were often *engaged* for this kind of fieldwork; surveying houses was an important part of the work.

Photo: B. Kjellström 1920; Nordiska museet.

sen. Fäbodarna ingick i en extensiv boskapsskötsel, i vilken kvinnlig arbetskraft (fig. 2) effektivt utnyttjades för en kommersiell mejerihantering (Larsson 2009a, 2009b). Begreppet "fäbod" skulle reserveras för dessa platser och deras aktiviteter från tidigast 1500-talet (Larsson 2009b:112f.). Äldre platser för säsongbetande boskap kunde benämnas "boskapsstationer" (Myrdal 1999:294f.). Boskapsdrift som sådan till den sentida fäbodterrängen förekom redan under neolitikum (Welinder 1998:188f.; Dahle 2005:58f.).

Fig. 2. Boajänter uppställda för fotografering medan korna och getterna vilar middag i vallskogen norr om Edsbyn i Hälsingland. Foto: Svante Säll, 1910-talet; Edsbyns museum

Figure 2. Shieling girls lined up to be photographed while the cows and sheep rest in the forest where they are grazing, north of Edsbyn in Hälsingland. Photo: Svante Säll, 1910s; Edsbyns museum.

Sedan 10-20 år tillbaka är fåbodar ett arkeologiskt problem. Pollenanalyser och arkeologiska fältarbeten i fåbodterrängen har börjat ge de faktiska data som den äldre fåbodforskningen före 1970-talet bara kunde drömma om. Pollendiagrammen visar regelbundet förekomsten av bete under järnåldern och anmärkningsvärt ofta också förekomsten av kornodling (t.ex. Emanuelsson & Segerström 1998; Emanuelsson m.fl. 2001; Karlsson & Emanuelsson 2002). Det är emellertid en i det närmaste omöjlig uppgift att i pollenregnet skilja mellan fåbodar, åkerfåbodar, bodland och småbruk. Pollenkornen har inget att säga om när på året boskapen betade skogen och vem som vistades inom pollenprovtagningens upptagningsområde, och naturligtvis heller inget om vad slags byggnader som fanns och vilken slags mejerihantering där bedrevs. Till allt detta fordras arkeologiska utgrävningar.

Mängden fältarbeten på historiskt kända fåbodvallar, platser med namn och traditioner som pekar mot fåbodar äldre än mannaminne och skrifthistorien, och fornlämningar med fåbodliknande husgrunder och annat har efter hand bli-

vit stor (översikter i t.ex. Emanuelsson m.fl. 2000; Johansson & Svensson 2001; Hansson m.fl. 2005:89-92; Svensson 2005). På många av dessa platser fanns byggnader och boskap under järnåldern. I den mån det kan argumenteras för att de bara var i bruk under sommarhalvåret så var de i någon mening fäbodar om än möjligen inte av samma slag och på samma sätt som under 1700- och 1800-talen (Larsson 2009b:335-344).

Den västnorska fäbodarkeologin förefaller mindre problematisk än den svenska och östnorska. Omfattande fältarbeten har utförts i samband med vattenkraftsneddämningarna i fäbodterrängen på Vestlandet (Indrelid 2009:45, 47, 49, 57, 60). De äldsta byggnaderna i anknytning till rimligtvis säsongsmässig betesdrift är från 200-talet efter Kristus (Bjørge 2000:50-52). Det rör sig om ungefär 3,5 x 6 m stora hus med stolpburet tak och eldstad. Kornodling, allehanda hantverksavfall från smide, textilarbete och pärltillverkning, och gravhögar gör en enkel tolkning som övernattningshus för vallare otillräcklig. Benämningarna ”stølsdrift” (Bjørge 2000:52) och ”melkeplasser” (Dahle 2005:59f.) har kommit till användning.

En intensifiering i bruket av den sentida fäbodterrängen, inklusive *flerseterbruk*, är uppenbar från omkring 1000-1100 e.Kr. (Austad & Øye 2001; Dahle 2005). Det adekvata i att använda termen ”fäbod”, på norska ”seter”, för platserna med byggnader under medeltiden före de välkända tidigmoderna platserna med många och differentierade byggnader på Vestlandet (Dahle 2005:65-67) kan diskuteras – liksom för motsvarande platser i det östnorska och svenska fäbodlandskapet. För att skapa ordning i diskussionen och hindra missbruk av termen ”fäbod” har Jesper Larsson föreslagit följande definition (2009b:102):

”En fäbod var en periodisk bosättning för sommarhalvåret i syfte att utnyttja utmarkens betesresurser och för förädling av mjölk till hållbara produkter. Där fanns byggnader för människor, boskap och mjölkhantering. Fäboden var en specialiserad kvinnlig arbetsplats och den har ett funktionellt samband med hemgården och åkerbruket och övrigt jordbruk.”

Lars Reintons definition innehåller samma moment, så när som på att den inte nämner hållbara mjölkprodukter utan ”förråd” och inte kräver kvinnlig arbetskraft, och därtill innehåller den ett onödigt orsaksresonemang, som vi här har uteslutit (1955:2):

"[e]in gard (ein fast vinterbustad) har krøtera sine i sumarbeite på ein stad eit stykke frå garden der det er husvære og fast personale [...] og skaffe forråd til levemåten på den faste bustaden (garden)."

Definitionerna är oanvändbara för tolkningar av strikt arkeologiska utgrävningsplatser. Dagens analytiska och laborativa metoder kan inte särskilja årstidsavgränsade verksamheter på det i definitionerna förutsatta viset, speciellt inte som människor och djur – hästar, inte boskap – vistades på fåbodarna alla tänkbara årstider. Närvaron av just kvinnor kan emellanåt urskiljas bland spåren efter mänsklig närvaro, men det torde inte vara möjligt att visa vad just kvinnorna gjort och männen inte gjort. Att över huvud taget påvisa förekomsten av den i definitionerna utpekade mejerihanteringen är svårt om än inte fullständigt omöjligt genom lyckliga föremålsfynd, vilka hitintills saknas, och lipidanalyser eller något liknande.

Det ovan sagda gäller inte bara äldre platser från medeltiden eller äldre tid än så, vilka vore tänkbara fåbodar, utan också alla hitintills arkeologiskt utgrävda fåbodar från tidigmodern och senare tid. Egentligen gäller detsamma också flertalet skrifthistoriskt eller genom muntlig tradition kända fåbodar. Utan innehållsrika historiska dokument, folkminnesuppteckningar eller fotografier går det inte att förutsätta att det var just kvinnor som vistades på platserna under just sommaren. Det kan vara svårt nog att säga att där periodvis vistades boskap. Definitionerna är bra beskrivande texter men inga analytiska instrument.

Vi har i de följande två empiriska framställningarna av fåbodlandskap använt begreppet "fåbod" på ett lättsamt, enligt anhängarna av de ovan citerade definitionerna lättfärdigt, sätt. Vi benämner platser med byggnader i sentida fåbodlandskap, som inte har varit gårdstun och där vi har skäl, ofta utifrån pollenanalyser, att säga att boskap har betat, "fåbodar". Detta är ett språkbruk med problematiska konsekvenser, men det fungerar inom ramen för denna artikeln och gissningsvis tillräckligt ofta inom arkeologiskt tänkande.

Fåbodlandskapet i Oviksfjällen

Inåt Oviksfjällen låg vid mitten av 1800-talet tiotals fåbodar (fig. 3), dit boskapen sommartid fördes upp till 10–15 mil av bönder med sina gårdar utefter Storsjösträn-

derna. Från Munkbovallen och Västnorbodarna finns lokala pollendiagram (Wallin 2006). På Munkbovallen är också en bustuga arkeologiskt utgrävd (Bengtsson 2007; Olofsson m.fl. 2007), medan Västnorbodarnas äldre historia är oklar.

Ett betestryck är märkbart vid Västnorbodarna från 200-talet efter Kristus. Den första kornodlingen ägde rum på 900-talet. Huruvida någon eller några byggnader fanns vid den tiden är okänt. Att benämna platsen en fäbod är således

	Munkbovallen Utgrävning och pollen- diagram	Västnorbodarna Pollendiagram	Huvudlinjer i Jämt- lands jordbrukshis- toria
2000	Övergivande c. 1850	Ännu i bruk	Modernisering Jordbruksrevolutionen
1900			
1800			
1700	Bete och kornodling Åkerfäbod	Bete och kornodling Åkerfäbod (?)	Återhämtning
1600			
1500	Skogsröjning, bete Fäbod med eldhus	Skogsröjning, bete Något odling Fäbod (?)	Extensivt jordbruk Den medeltida krisen
1400			
1300			
1200			
1100			Expansion Nyröjning av gårdar Intensivt jordbruk
1000			
900			
800		Skogsröjning, bete	Introduktion av jordbruk
700			
600			
500			
400			
300			
200			
100			
Kr. f.			

Tabell 1. Fäbodarnas landskapshistoria i Oviksfjällen och huvudlinjerna i Jämtlands jordbrukshistoria (sammanställning ur Wallin 2006, Bengtsson 2007, Olofsson m.fl. 2007).

Table 1. Landscape history of summer farms in Oviksfjällen and the main outlines of Jämtland's agricultural history (compiled from Wallin 2006, Bengtsson 2007, Olofsson et al. 2007).

inadekvat (tab. 1). Kring 1700 – polendiagrammets kronologi är oklar – intensifierades både betet och kornodlingen. Det är rimligt att de ännu stående byggnaderna på platsen, eller föregångare till dem, uppfördes senast då, och att platsen fungerade som en åkerfäbod.

Vid Munkbovallen (fig. 4) syns bestrycket från ungefär 1300-talet och kornodling påbörjades kring 1600-talet. Det är en frestande tanke att dessa båda händelserna i tiden kan relateras till byggandet inom vallen, där det i dag är synliga grunder efter fyra bustugor, fem källare och ett fähus.

Den arkeologiskt utgrävda bustugan bestod av ett 4,5 x 5 m stort nedsänkt golv innanför timmerväggar, som låg på marken med syllstenar bara i ett hörn av huset. I ett annat hörn mitt emot den av ett par tröskelstenar markerade dörren fanns ett spisiröse efter en öppen eldstad utan skorsten. Golvet hade rimligen, enligt traktens tradition, bestått av varje försommar utbytta grästorvor. Senare hade ett trägolv lagts in. Mitt på det nedsänkta golvet, delvis under spisiröset, fanns en eldstad utan sten. Vår tolkning är att ett eldhus hade byggts om till bustugan med hörnspisen. De två husen, eller det enda ombyggda huset, kan svårigen dateras. Det äldsta föremålsfyndet är en kritpipa från 1580–1610. Övriga föremål är bland annat skärvor av keramik-, glas- och täljstenskärl, ett bokspänne, en knapp och en hyska, och blandat järnskrot.

Eldhus är en välkänd medeltida hustyp, även benämnd ”störs” eller liknande sammandragningar av ”stekarhus” i olika dialekter (Lundell 1996; Gustafson 2003). Sveriges äldsta stående timmerbyggnad är ett eldhus på Zorns gammalgård i Mora uppfört i slutet av 1230-talet (Raihle 2009). Vid Slyos i Härjedalen är utgrävt ett eldhus från 1300-talet (Bengtsson & Karlsson 2006).

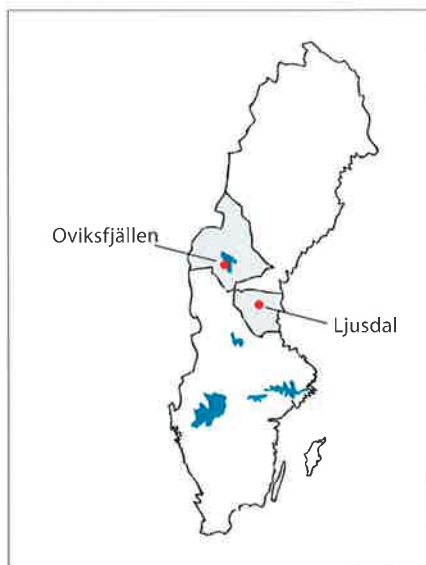

Fig. 3. Oviksfjällen i Jämtland och Ljusdals kommun i Hälsingland.

Figure 3. Oviksfjällen in Jämtland and Ljusdal Municipality in Hälsingland.

Fig. 4. *Utsikt från Munkbovallen i Oviks fjällen i Jämtland på försommaren. Foto: Gunvor Gustafson, 2003, Hälsinglands museum.*

Figure 4. *View from Munkbovallen in Oviks fjällen in Jämtland in the early summer. Photo: Gunvor Gustafson, 2003, Hälsinglands museum.*

En tolkning av den utgrävda husgrunden på Munkbovallen är, att ett eldhus byggdes på platsen, då boskap började föras dit på 1300-talet, och att det byggdes om till en bustuga, då boskapsskötseln intensifierades och kornåkrar togs upp på 1600-talet. Fäboden övergavs vid mitten av 1800-talet.

Fäbodlandskapet i Ljusdals kommun

Tre fältundersökta fäbodvallar ligger i ett vidsträckt skogsområde norr om Ljusdals tätort (fig. 3). Landskapet är brutet och består till stora delar av småblockig morän på sandbotten och till dels av myrar.

På Torkelsbovallen finns ett antal husgrunder och röjningsrösen och därtill järnslag, vilket inte är vanligt på senare tiders fäbodvallar. Platsen kartfästes första gången 1641. Under ett odlingsröse fanns kol från en röjningsbrand på 500-

talet efter Kristus, medan röset självt hade kastats upp på 900-talet. Ett kokhus är daterat till 1300-talet, och ytterligare ett odlingsröse till ungefär 1600-talet (Liasen & Olsson 2000). Ett pollendiagram visar ett kontinuerligt och stegvis intensifierat bruk av området för skogsbete och som fåbod och åkerfåbod efter en första skogsröjning strax efter Kristi födelse (tab. 2; Liasen 2003).

Mårdvallen är skrifthistoriskt känd från 1400-talet fram till mitten av 1600-talet, då vallen övergavs och flyttades. Av sex husgrunder på platsen är två delvis utgrävda (Eriksson & Sundberg 2007). I källargropen under det ena huset låg brandrester, furuplank och näver, efter ett tak. Det hade enligt ^{14}C -dateringarna lagts och förnyats 1300–1600. Det andra huset var ett eldhus med nedgrävt golv, som nåddes av en stensatt trappa (fig. 5). Eldstaden mitt på golvet hade brunnit omkring 1500.

Fig. 5. Husgrund med källare på Mårdvallen i trakten av Ljusdal i Hälsingland.
Foto: Katarina Eriksson 2007; Läns museet Gävleborg.

Figure 5. House foundation with cellar at Mårdvallen in the Ljusdal area in Hälsingland.
Photo: Katarina Eriksson 2007; Läns museet Gävleborg.

Dateringarna av husen till tiden före 1600 underströks av den totala avsaknaden av kritpipor, fönsterglas och yngre rödgoods. Platsens karaktär och det omgivande landskapet med slättermysrar antyder att den brukats som fäbod (tab. 2).

På Lambovallen finns grunder efter fyra stugor (Eriksson & Sundberg 2007). Runt vallen och ett stycke bort i skogen finns röjningsrösen, en odlingsterrass och

	Torkelsbovallen Utgrävning och pollendiagram	Mårdvallen Utgrävning och bydokument	Lambovallen Utgrävning och pollendiagram	Huvudlinjer i Hälsinglands jordbrukshis- toria
2000	Levande fäbod	Övergivning	Övergivning	Modernisering Jordbruksrevolu- tionen
1900				
1800				
1700				
1600	Fäbod Bete, slätter och odling	Fäbod(?) Myrbete och slätter	Fäbod (?)	Återhämtning
1500				
1400				
1300				
1200	Stenröjning och uppodling		Övergivande	Den medeltida krisen Extensivt jordbruk
1100				
1000				
900				
800	Skogsröjning		Gårdstun	Expansion Nyröjning av gårdar
700				
600				
500				
400	Skogsbrädd Betesbränning			Intensivt jordbruk
300				
200				
100				
Kr. f.	Skogsröjning		Skogsröjning	

Tabell 2. Fäbodarnas landskapshistoria i Ljusdals kommun och huvudlinjerna i Hälsinglands jordbruks-historia. (Sammanställning ur Liases & Olsson 2000, Liases 2003, Eriksson & Sundberg 2007).

Table 2. Landscape history of summer farms in Ljusdal Municipality and the main outlines of Hälsingland's agricultural history (compiled from Liases & Olsson 2000, Liases 2003, Eriksson & Sundberg 2007).

en odlingsyta. Ett pollendiagram visar skogsröjning omkring Kristi födelse och på 700-talet (Andersson 1987). Ett hus med källare och möjligen en kalkputsad spis är oklart ¹⁴C-daterat till ungefär 1600–1700. Liksom i husen på Mårdbovallen påträffades inga av de för tiden efter 1600 karaktäristiska föremålsfynden. Kol från en skogsbrand, som var senare än uppläggningen av ett odlingsröse, ¹⁴C-daterades till 1700-talet. Lambovallens läge, odlingsterrassen och röjningsrösena påminner sammantagna om en medeltida ödegård, till exempel de jämtländska ödesbölena. Ett möjligt historiskt förlopp för platsen är en etablering av en permanent gård under tidig medeltid, ett övergivande under högmedeltid, och att platsen sedan använts som fåbod, vilket antyds av namnet. Förleden kan utläsas ”landbo”, det vill säga en arrendator av en gård (tab. 2).

Det kan diskuteras, huruvida de tre platserna under olika tider har varit boskapsstationer, fåbodar eller småbruk. Alla tre har en lång historia, och på alla tre fanns byggnader och boskap under medeltiden.

Hushållen och tidens strömningar

Då Nils i Skanderåsen i Bergs socken i Jämtland 1435 lät Märten i Matnäset i Myssjö socken bebygga en fiskeplats, förbehöll han sig rätten att låta sin boskap beta i skogen – ”skoghe gango” – invid ett ”Böle” (JHD I, nr 216). Uppgörelsen följde bestämmelserna i Magnus Lagaböters landslag från 1276 om bönders rätt att driva djur till och inhägna allmänningar (MLL VII:62). ”Böle” torde syfta på en av de många ödegårdarna, ett ödesböle, efter pestepidemierna alltsedan 1350. Om en kvarstående stuga och ett fåhus på en ödegård ska benämnas ”fåbod” kan diskuteras.

De äldsta breven med namn på platser i Hälsingland, som senare har varit välkända som fåbodar är från slutet av 1400-talet, till exempel Gässlingsbodarna och Norrbodarna i Alfta socken som 1465 var inblandade i ett ägobyte (Jonsson 1965; Brink 1994). Det medeltida ordet är ”bod”, till exempel ”bodar” eller ”i bodhom”. Rimligtvis anger detta att byggnader fanns på platserna, men därutöver är inget veterligt. De agrarhistoriska fåboddefinitionerna är inte tillämpliga.

Den äldsta fådriften, om man så vill fåboddriften, försvinner i medeltidens mörker. Också de arkeologiska undersökningarna i den sentida fåbodterrängen är svårtolkade, inte minst i förhållande till Jesper Larssons definition av ”fåbod” (Larsson

2009b). Vi skall emellertid inte fördjupa den diskussionen här utan se på hur gårdarna och hushållen i våra exempel från Oviksfjällen och Ljusdalstrakten förhöll sig till de stora strömningarna i tiden och förändringarna i samhället och landskapet.

Det generella agrarhistoriska mönstret av förändring är påtagligt lika i båda undersökningsområdena (tab.1-2). Skillnaderna ligger i tidsrytmen. Jordbruk introducerades i den jämtländska centralbygden runt Storsjön på 200-talet efter Kristus (Welinder 2008), i bygden utefter Bottenhavet långt tidigare (Brink 1994). Den medeltida krisen slog till överallt på 1350-talet. Återhämtningen började i Hälsingland mot slutet av 1400-talet (Brink 1990), i Jämtland halvvannat århundrade senare (Antonson 2004).

De båda fäbodvallarna i Oviksfjällen har förändrats på samma sätt med en stegvis intensifierad verksamhet från det första skogsbetet till kornodling vid en fäbod (tab. 1). Kronologin för stegen är däremot olika, liksom deras relation till de generella förändringarna i centralbygden, varifrån boskapen på vallarna bufördes.

De tre fäbodvallarna i trakten av Ljusdal har alla olika historier av förändring (tab. 2). En har stegvis förändrats på samma sätt som vallarna i Oviksfjällen, en blev en fäbod efter att ha övergivits som gårdstun, och den tredje var en fäbod under några århundraden under medeltiden. Brukstiden för de båda andra är längre. Relationerna till det generella förändringsmönstret i kustbygden är högst olika för alla tre.

De enskilda hushållen på gårdarna fattade vid olika tidpunkter i olika situationer av förändring i samhället olika beslut, om hur de skulle föra boskapen på sommarbete, uppföra byggnader i betesterrängen, hur de skulle bryta åker där, och när platserna skulle överges. Detta resulterade inte i något allmängiltigt långsiktigt mönster för bruk och förändring i fäbodlandskapet, utom möjligen för den tidigmoderna tidens intensifierade bruk och ofta förekommande kornodling på åkerfäbodar och bodland. Det senare är den hälsingska termen för gårdstun med plöjda inmarker, dit hela hushållet flyttade under en del av sommarhalvåret (Bodvall 1959).

Vår sammanfattning liknar handlings- och strukturationsteoriernas sätt att uttrycka sig om ”[d]e stora linjernas små människor” (Hansson m.fl. 2005:9). De stora mönstren i landskapet, tidens gång och förändringar skapas av många människors beslut och handlande *sensu* Anthony Giddens (se Gansum 1996 för en begriplig framställning; även Hansson m.fl. 2005:9f). Vår diskussion av hushållen, gårdarna och fäbodarna i Oviksfjällen och trakten av Ljusdal utmanar emellertid synsättet. De många små människornas handlande skapade på sin tid – i ett långtidsperspektiv – inte all-

mängiltiga, stora linjer av förändring i fåbodlandskapet. Vi ser snarare dynamisk förändring med nyansrik, nästan kaotisk variation i de enskilda hushållens handlande. Hushållen var pragmatiska och handlade situationsbestämt. 🌿

Referenser

- Andersson, K. 1987. Några synpunkter på bebyggelse och resursutnyttjande i Södra Norrlands inland under järnålder och tidig medeltid. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14. Stockholm.
- Antonson, H. 2004. *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. Meddelanden 129. Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet. Stockholm.
- Austad, I. & Øye, I. 2001. Den tradisjonelle vestlandsgården som kulturb biologisk system. *Kulturminner og miljø. Forskning i grenseland mellom natur og kultur*. (Red.) B. Skar. Oslo.
- Bengtsson, P.G. 2007. *Avslutande arkeologisk undersökning av fåbodvallen Munkebovallen, 2006. Teknisk rapport*. Rapport – Jamtli. Jämtlandsläns museum 2007:17. Östersund.
- Bengtsson, P.G & Karlsson, B. 2006. Slyos – arkeologisk forskning med Lillhäradsbor. *Jämten* 99. Östersund.
- Bjørge, T. 2000. Arkeologi i vestnorke høyfjell. *Arkeo* 2000. Bergen.
- Bodvall, G. 1959. *Bodland i norra Hälsingland. Studier i utmarksodlingarnas roll för den permanenta bosättningsens expansion fram till 1850*. Från Uppsala universitets geografiska institution. Uppsala.
- Brink, S. 1990. Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20. Stockholm.
- , 1994. Hälsinglands äldre bebyggelse. Ett försök till syntes. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27. Stockholm.
- Dahle, K. 2005. *Norm og praksis. Bruk og forvaltning av utmark i midtre Romsdal i et landtidsperspektiv*. Magisteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen. Bergen.
- Emanuelsson, M. & Segerström, U. 1998. Forest grazing and outland exploitation during the Middle Ages in Dalarna, central Sweden: a study based on pollen analysis. *Outland use in Preindustrial Europe*. (Red.) H. Andersson, L. Ersgård & E. Svensson Lund.
- Emanuelsson, M., Bergquist, U., Segerström, U., Svensson, E., & von Stedink, H. 2000.

- Shieling or something else? Iron Age and Medieval forest settlement and land use at Gammelvallen in Ängersjö, Central Sweden. *Lund Archaeological Review* 6. Lund.
- Emanuelsson, M., Nilsson, S. & Wallin, J.-E. 2001. "Land use dynamics during 2000 years – a case study of agrarian outland use in a forest landscape, westcentral Sweden. *Settlement and land-use history in the Central Swedish forest region. The use of pollen analysis in interdisciplinary studies*. (Red.) Marie Emanuelsson. Umeå.
- Eriksson, K. & Sundberg, A. 2007. *PM från forskningsgrävning på två medeltida fäbodrar i Hälsingland*. Länsstyrelsen Gävleborg. Gävle (dnr 431-12844-07).
- Erixon, S. 1956. Betesvandringar och flyttsystem. *Folk-Liv* 1955-56. Stockholm.
- Gansum, T. 1996. Strukturasjonsteori - om arkeologers behov for handlingsteori. *META* 1995:3, s. 51-64. Lund.
- Gustafson, G. 2003. Störs – från långhus till länga och skjul. En byggnadskategori i utveckling. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 45. Stockholm.
- Hansson, A., Olson, C., Storå, J., Welinder, S. & Zetterström, Å. 2005. *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund.
- Hedblom, F. 1960. Fäbo. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Malmö.
- Indrelid, S. 2009. *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Riksantikvaren, Oslo.
- JHD I= Löfqvist, K.-E. Swedlund, R. (Red.). 1943-1946. *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium I*. Östersund.
- Johansson, A. & Svensson, E. 2001. De värmländska sätrarnas äldsta historia. *Värmland för och nu* 99. Karlstad.
- Jonsson, I. 1965. Fäbodbebyggelsen i Hälsingland. Vad gamla handlingar berättar om fäbodarnas ålder och tidigare utbredning i landskapet. *Hälsingerunor* 1964-65. Hudiksvall.
- Karlsson, H. & Emanuelsson, M. 2002. Fäbodväsendets långa historia. En diskussion utifrån vegetationsförändringar vid Öjningsvallen under 1500 år. *Periferins landskap. Historiska spår och nutida blickfält i svensk glesbygd*. (Red.) Ella Johansson. Lund.
- Larsson, J. 2009a. Mesosten och fäbodkullan. Om arbetslivets specialisering och fäbodarnas uppkomst i Dalarna. *Dalarnas hembygdsbok* 79. Falun.
- , 2009b. *Fäbodväsendet 1550 – 1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. Östersund.
- Liasen, K. 2003. Torkelsbovallen – ett skogsbete från yngre järnåldern. *Fornvännen* 98.

Stockholm.

Liasas, K. & Olsson, R. 2000. *Törkelsbovallen – ett skogsbyte från yngre järnåldern*.

Rapport – Länsmuseum Gävleborg 2001:10. Gävle.

Lidman, H. (red.), 1963. *Fäbodrar*. Stockholm.

Lundell, J. 1996. Några funderingar kring Hälsinglands medeltida bostadshus.

Hälsingerunor 1996. Norralla.

MLL VII = Taranger, A. (övers.) 1915. *Magnus Lagaböters landslov*. Christiania.

Myrdal, J. 1999. *Det svenska jordbrukets historia 2. Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Stockholm.

Olofsson, C., Stenbäck Lönnquist, U. & Welinder, S. 2007. Munkbovallen – resultat av arkeologisk utgrävning. *Oviks- och Myssjöbygden* 51. Oviken.

Pedersen, R. 1977. Teorier om seterbrukets opprinnelse. *Nordiskt fäbodväsen*.

Förhandlingar vid fäbodseminarium i Älvdalen, Dalarna, 1–3 september 1976. (Red.)

Göran Rosander. Stockholm.

Raihle, J. 2009. Kulturarv i förändring och förfall. Ytterligare dateringar av medeltida timmerhus i Dalarna. *Dalarnas hembygdsbok* 79. Falun.

Reinton, L. 1955. *Sæterbruket i Norge I*. Oslo.

–, 1961. *Sæterbruket i Norge III*. Oslo.

Stenbäck Lönnquist, U. & Welinder, S. 2007. Genus och materialitet. Kvinnor, kor, kasa och kritpipor. *Genusmaraton 2007. Mittsveriges genusforskare på frammarsch*. (Red.) Siv Fahlgren & Britt-Marie Thurén. Östersund.

Svensson, E. 2005. Utmark som landskap. *Utmarkens grøde. Mellom registrering og utgraving i Gråfjellområdet. Østerdalen. Gråfjellseminariet, 30.–31. Januar 2005*. Oslo.

Wallin, J.-E. 2006. *Munkebovallen, en fjällnära fäbod i Ovikens socken. Bergs kommun. Jämtland – vegetationsförändringar och markanvändning. En undersökning baserad på pollenanalys*. Umeå.

Welinder, S. 1998. Del 1. Neolithicum–bronsålder, 3900–500 f.Kr. I Welinder, S.,

Pedersen, Ellen A. & Widgren, M. *Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år*. Stockholm.

–, 2008. *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.

Øye, I. (red.) 2002. *Vestlandsgården – fire arkeologiske undersøkelser. Havrå – Grinde – Lee – Ormelid*. Bergen.

Författarpresentationer

Katarina Eriksson (f. 1962) är antikvarie vid Länsmuseet Gävleborg. Arbetet vid museet spänner över uppdragsarkeologi, rådgivning, remisser, fornvård och forskningsuppgifter av olika slag. Hennes främsta intresseområden är förhistorisk järnhantering, historisk arkeologi och fäbodväsendets uppkomst.

Gunvor Gustafson (f. 1947) är antikvarie vid Hälsinglands museum. Hon är i sitt arbete speciellt inriktad mot odlingslandskapet äldre innehåll och förändring, och mot bebyggelsehistoria på landsbygden under tidighistorisk och historisk tid.

Stig Welinder (f. 1945), professor em. i arkeologi, tjänstgjorde senast vid Mittuniversitetet. Hans forskningsspecialiteter är arkeologihistoria och historisk arkeologi, med inriktning bland annat mot det skogsfinska.

Utskrift 11

DET ELFTE NUMRET av Utskrift fokuserar på människan som aktör i landskapet – *landskaparen*. Vilka var de människor som arbetade i och aktivt formade landskapet under perioden yngre järnålder till nyare tid? Aktuella frågor i ämnet diskuterades vid konferensen Landskaparna, som anordnades i november 2009 på Smålands Museum i Växjö. Konferensen samlade skandinaviska forskare från olika discipliner – främst arkeologer, historiker och kulturgeografer som aktivt arbetat med landskapet som tema. Elva av inläggen från sessionerna Landskaparna, Regionala strategier, Dynamiska landskap samt Land och stad, har skrivits om till artiklar och presenteras inom ramen för detta nummer.

KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN 1102-7290